

Enkele aantekeningen bij
Willem Albert Scholten

Marten Brascamp, januari 2025

Op de omslag:

Marmeren buste van W.A. Scholten, 1895. Vervaardigd door Georgine Schwartze. Veenkoloniaal Museum Veendam

Tommy Wieringa schreef met Joe Speedboot een gedreven, aanstekelijke ontwikkelingsroman, met een hoofdrol voor de mateloze verbeeldingskracht van één man. Fransje Hermans, de verteller van het verhaal, is na een ongeluk invalide geraakt en heeft voorgoed zijn spraakvermogen verloren. Hij is de zelfbenoemde chroniqueur van het dorp Lomark. Zijn fascinatie voor de nieuweling Joe Speedboot is grenzeloos: Joe Speedboot, de jongen die zijn eigen naam gekozen heeft en op zijn vijftiende al bommenlegger, vliegtuigbouwer en bewegingsfilosoof is. (...)

De Bezige Bij over *Joe Speedboot* van Tommy Wieringa

Inhoud

Introductie	4
Wie was Willem Albert Scholten - kort bronnenonderzoek.....	6
Oom Kleiboer.....	11
De fabriek in Warnsveld	16
Slotbeschouwing en conclusies.....	22
Bronnen	25
Bijlage - Nog enkele wetenswaardigheden.....	28
Schilderij van de eerste fabriek	28
Bedankbrief voor Johannis Rottink.....	30
Was 1838 misschien toch 1839?	31
De gipsmolen.....	32

Introductie

Willem Albert Scholten was een 19de-eeuwse agro-multinational. Tijdens zijn leven richtte hij in binnen- en buitenland 24 fabrieken op in aardappelzetmeel, sago, aardappelstroop, strokarton, suiker en turfstrooisel. Hij was eigenaar van omvangrijke veengebieden in Drenthe en bezat een groot aantal boerderijen. Verder was hij medeoprichter en grootaandeelhouder van de latere Holland-Amerika Lijn. Scholten bouwde het Scholtenhuis aan de Grote Markt in Groningen en een groot grafmonument op de Zuiderbegraafplaats in die stad. Ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag schonk hij de stad Groningen een kinderziekenhuis.

Tijdens en na zijn leven is veel over Scholten geschreven, in boeken, tijdschriften, kranten en internetpublicaties. Een van de eerste publicaties was van Anthony Winkler Prins. Van zijn hand verscheen in 1876 *Willem Albert Scholten, herinneringen uit het leven van een industrieel*, een biografie die vermoedelijk bedoeld was voor een kleine kring. In 1892 verscheen een herziene openbare versie ervan.

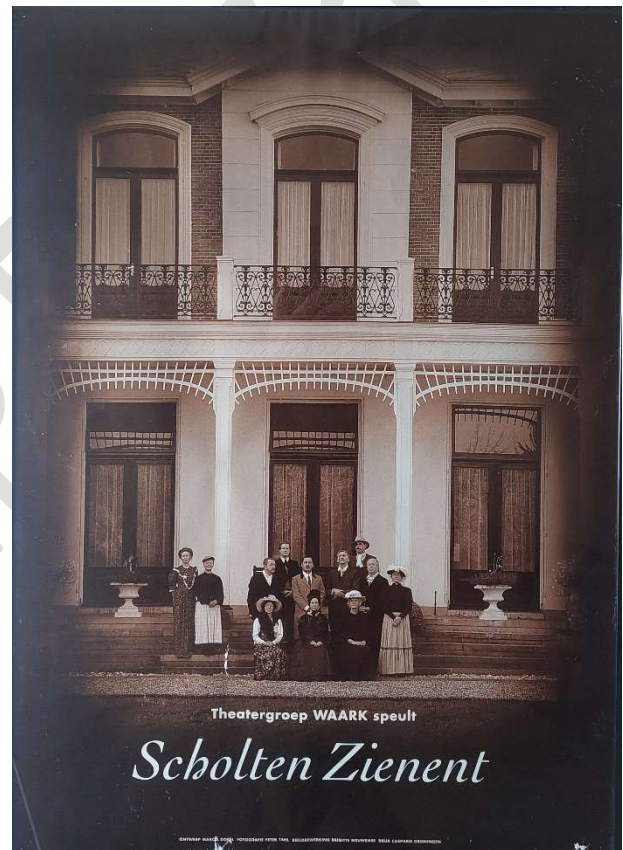
In navolging van de *Herinneringen* zijn veel publicaties verschenen die uit die bron putten. Theatergroep WAARK speelde in 1996 het toneelstuk *Scholten Zienent* en VPRO wijdde in 2016 een uitzending aan Scholten in de serie *De IJzeren Eeuw*.

Op basis van Winkler Prins' *Herinneringen* begon ik met twee hoofdvragen:

1. Willem Albert Scholten begon in 1838 met de productie van aardappelmeel bij zijn "oom Kleiboer" in Tonden (Gld).

Waar komt de aanduiding "oom Kleiboer" vandaan, want de oom heette toch gewoon Gerrit Jan Rottink, geboren Jansen?;

2. Hij begon in 1839 een fabriek aan de Berkel in Warnsveld. Waar was dat, hoe zag het er uit en hoe ging een en ander daar in zijn werk?

Affiche van *Scholten Zienent*. Theatergroep WAARK, 1996.

De vragen waren ingegeven door mijn verre verwantschap met Scholten (zijn moeder en een van mijn betovergrootmoeders waren zusters) en mijn recente verhuizing naar Leesten, onderdeel van de vroegere gemeente Warnsveld.

De indeling van dit verhaal is als volgt.

Ter beantwoording van de hoofdvragen en vooral ook om inzicht te krijgen in de persoon van Scholten, bestudeerde ik allereerst de *Herinneringen* en een aantal recente publicaties die origineel licht doen schijnen op Scholtens persoon en werk. Het resultaat daarvan is samengevat in het navolgende hoofdstuk *Kort bronnenonderzoek*.

Daarna komt de beantwoording van de twee hoofdvragen aan de orde. Daarvoor is in hoofdzaak geput uit materiaal van het Gelders Archief, het Regionaal Archief Zutphen en de Groninger Archieven.

Het laatste hoofdstuk heet *Slotbeschouwing en conclusies*. Daarin worden de antwoorden op de hoofdvragen samengevat en komen de

geraadpleegde publicaties terug. Die worden waar nodig van enkele kanttekeningen voorzien. Ten slotte volgen in de bijlage nog enkele kleine wetenswaardigheden.

De bedoeling van dit verhaal is niet om de eerder geschreven geschiedenis van Willem Albert Scholten te herhalen. Het verhaal probeert de geschiedschrijving wat betreft zijn Tondense en Warnsveldse periode te detailleren en waar nodig te corrigeren. Om dat nauwkeurig en betrouwbaar te doen, blijf ik zo dicht mogelijk bij het originele bronnenmateriaal door relevante tekstdelen letterlijk te citeren. Omdat die werkwijze de leesbaarheid niet bevordert, zijn lange citaten ten gerieve van de lezer steeds kort geïntroduceerd.

Veel leesplezier toegewenst¹.

¹ Met dank aan Herm Jan Brascamp, Pim Brascamp, Marieke Dwarswaard en Gerrit Rottink voor hun verbeteringen in eerdere concepten. Speciale dank

geldt het Veenkoloniaal Museum in Veendam voor het ter beschikking stellen van een afdruk van het schilderij *De eerste fabriek*.

Wie was Willem Albert Scholten - kort bronnenonderzoek

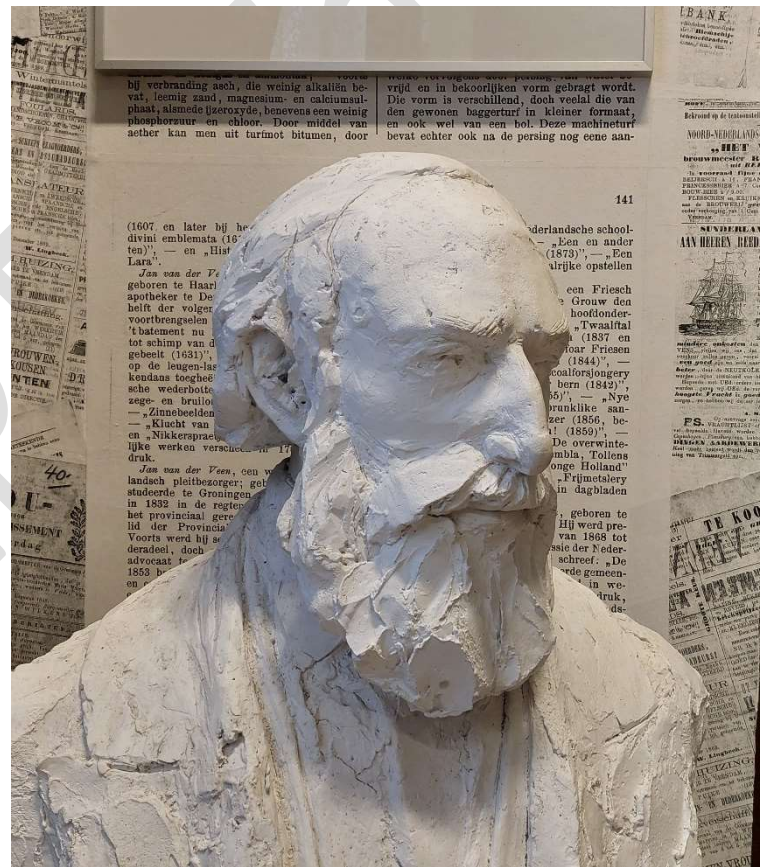
A. Winkler Prins, (1892), Herinneringen

Van Anthony Winkler Prins verscheen in 1892 de tweede druk en tevens de eerste openbare versie van de biografie *Willem Albert Scholten, Herinneringen uit het leven van een industrieel*.² Die versie verscheen kort na Scholtens dood “op aanzoek zijner nagelaten betrekkingen” en werd conform zijn testament “door eene kosteloze verspreiding in openbare boekerijen, ter kennis gebracht van Nederlands jongelingschap.” Zoals Winkler Prins het verwoordt: “Omdat zijn levensloop strekt ten bewijze, hoe ver men het door vlijt en overleg, door moed en volharding, zelfs bij geringe hulpmiddelen tegenover onnoemelijke bezwaren, kan brengen.”

De eerste versie, met een voorwoord uit 1871, verscheen in 1876 en is vermoedelijk in kleine kring verspreid. Winkler Prins had een grote “belangstelling en bewondering” voor Scholten en kreeg de opdracht voor de biografie rond 1870: “Niets was mij daarom zo aangenaam, dan niet alleen een vergunning te erlangen, om eene levensschets op te stellen van dien merkwaardigen man, maar ook een groot aantal echte bescheiden te bekomen, die mij daarbij van grooten dienst konden wezen. (...) Zelfs heb ik in gezelschap van de heer SCHOLTEN zijn geboorteplaats, Zutphen, Warnsveld enz. bezocht en alzo het tooneel zijner kinder- en leerjaren en dat zijner eerste bedrijvigheid als fabrikant met eigen oogen aanschouwd.”

Biograaf Winkler Prins kon voor zijn werk zoals gezegd putten uit Scholtens echte bescheiden, aantekeningen en brieven aan zijn moeder. Een deel daarvan bevindt zich nu in de Groninger Archieven. Waar het nodig was vroeg Winkler Prins om opheldering en verder

zal hij de nodige details hebben opgedaan tijdens gesprekken die ze samen hebben gevoerd en tijdens de reis of reizen die ze in de omgeving van Zutphen hebben gemaakt. Scholten las concepten van zowel de eerste als de tweede druk van de *Herinneringen*, gaf er wat commentaar op en vond het verder kennelijk prima³.

Anthony Winkler Prins (1817-1908). Dominee en encyclopedist, maar ook schrijver en wetenschapper. Veenkoloniaal Museum Veendam.

Een belangrijk deel van de *Herinneringen* gaat over Scholtens jeugdjaren en over hoe hij zich geleidelijk ontwikkelde van “een zóo zwak en teer kind, dat sommigen betwijfelden, of hij wel tot een flink man zou opgroeien” tot een “genialen Industrieel”.

² Winkler Prins, 1892

³ Scholten, W.A. *Commentaar*, z.j.

In de *Herinneringen* spelen anekdotes een belangrijke rol, anekdotes over wat Scholten deed en wat hem overkwam.

Waarheidsgetrouw, aldus Winkler Prins: “Van de echte berichten omtrent lotgevallen van de heer Scholten ben ik nergens afgeweken”. De anekdotes gaan veelal over gebeurtenissen “die bij eene zekere roekeloosheid tevens van eene ongemeene vasthoudendheid getuigen”. Een mooi voorbeeld is het verhaal van de oversteek van het IJ in Amsterdam.

C. Leikert (ong.1870). *Op het IJ (fragment)*. Willem Albert Scholten steekt te voet het IJ over. Schilderij gemaakt in opdracht van Scholten.

In de strenge winter van 1836/37 was het IJ vrijwel dichtgevroren. De veerboot die de gebruikelijke verbinding over het IJ onderhield, kon zich met moeite een weg door het ijs banen. Passagiers moesten bij die gelegenheid voor de oversteek twee gulden betalen in plaats van de gebruikelijke twee dubbeltjes. Scholten, die toen als 17-jarige in Buiksloot

werkte, vond dat te gortig. Hij schatte zijn kansen en liep omzichtig - wel een beetje in de buurt van de veerboot - veilig naar de stad Amsterdam aan overkant.

Toen hij later naar Buiksloot wilde terugkeren, boden de veerlieden hem een gratis overtocht aan, bang als ze waren dat zijn voorbeeld anderen zou doen besluiten om ook te voet in plaats van per boot de overtocht te maken.

Scholten bedankte voor die beleefdheid en liep - een beetje overmoedig geworden ook - recht over het ijs. Prompt zakte hij erdoor. Hij sloeg hulp van de veerlieden af met een “Ik zal je roepen!, zoals men tegen de schoenpoetsers zegt als men van hen ontslagen wil wezen.” Hij kroop uit het water en haastte zich naar de overkant.

Deze en veertien andere anekdotes werden rond 1870 in opdracht van Willem Albert Scholten in schilderijen vereeuwigd en hebben (vermoedelijk) in het Scholtenhuis op de Grote Markt van Groningen gehangen. Hoe Scholten ertoe kwam om de schilderijen te laten maken? Winkler Prins verwoordt het zo: “Ook de schoone kunsten werden door onzen industrieel aangemoedigd, en het kan ons derhalve niet bevreemden, dat wederkerig de schilderkunst zich beijverd heeft, om hem hulde te brengen door merkwaardige gebeurtenissen uit zijn levensloop op het doek te brengen.”

Winkler Prins beschrijft Scholten als een man van “schranderheid, onvermoeibare ijver, spaarzaamheid, onwrikbare volharding, matigheid en zelfbeheersing”. Maar toch bovenal een man van bescheidenheid.

D.A. Knaap, (2004), Voor geld is altijd wel een plaats te vinden

In 2004 verscheen het proefschrift 'Voor geld is altijd wel een plaats te vinden, de firma W.A. Scholten (1841-1892), de eerste Nederlandse industriële multinational' van Dorien Knaap.

Centraal in haar proefschrift staat de vraag hoe het voor Scholten financieel en logistiek mogelijk was om zijn buitenlandse fabrieken op te zetten en te besturen.

De eerste fabrieksmatige productie vond plaats in Gouda in 1819, later ook in Oosterbeek sinds 1833. In die laatste fabriek stak Scholten in 1840 zijn licht op. Daar was toen tijdens de campagne werk voor 50 arbeiders. Uiteindelijk bleek dat de Groninger Veenkoloniën de meest ideale condities hadden voor grootschalige productie: goedkope energie, lage transportkosten (aardappels bevatten relatief weinig zetmeel) en schoon water.

De eerste ondernemer in Groningen was Boon in 1840, Scholten begon er in 1841. Knaap gaat er van uit dat Scholten en anderen zich de kennis voor de productie van aardappelmeel en afgeleide producten eigen maakten door bezoeken aan andere fabrieken en 'spionage'. Ze neemt aan dat Scholten bij zijn reizen in Duitsland met de fabricage van aardappelmeel in aanraking kwam: "Hij richtte zich (bij zijn Duitse reizen) op fabrieken die verwaren produceerden die werden gebruikt om textiel te bleken en te verven. Bij deze bewerking werd tevens gebruik gemaakt van aardappelmeel om het textiel te stijven."

Knaap gaat uitgebreid in op de persoon van Scholten en ze behandelt de kenmerken van zijn ondernemerschap die grotendeels worden bepaald door zijn karakter.

Ze denkt dat het vooral combinaties van toevallige werkervaringen en karaktereigenschappen zijn geweest die Scholten op het pad van het ondernemerschap hebben gebracht.

Economische zelfstandigheid was daarbij Scholtens belangrijkste drijfveer. Hij had een zeker geloof in zichzelf en ging uit van het liberale idee het eigen lot in handen te hebben. Veel van zijn handelen in zijn latere carrière verklaarde Scholten uit "wijze lessen" die hij als jongeman had geleerd. Knaap schrijft: "De waarden die hij hoog hield kwamen onder andere tot uiting in een aantal

Lithografie uitgegeven bij het 50 jarig bestaan als fabrikant in 1889. De plaat toont onder andere alle binnen- en buitenlandse fabrieken die Scholten stichtte. commons.wikimedia.org.

Knaap gaat ter inleiding in op de ontwikkeling van de Nederlandse aardappelmeelindustrie, de beginjaren van Scholtens uiteindelijke imperium en de persoon van Scholten.

Begin 19de eeuw bestond de productie van aardappelmeel als nevenbedrijf op het platteland, bijvoorbeeld in de Achterhoek. Het aardappelmeel vond toepassing als stijfsel in de textielindustrie. Het was makkelijker en goedkoper te maken dan gebruikelijke stijfselproducten.

allegorische beelden die hij (...) ter verfraaiing van zijn woonhuis liet maken. Deze verbeeldde eerlijkheid, gezond verstand, spaarzaamheid en volharding". Zijn uitgangspunt blijkt ook uit de naam een van zijn fabrieken: *Selfhelp* uit 1862, naar het gelijknamige boek van Samuel Smiles uit 1859. Scholten koesterde bewondering voor belangrijke "mannen van vooruitgang", had een no-nonsense ondernemersstijl en ondernam nieuwe activiteiten die, als ze niet succesvol waren, net zo makkelijk weer konden worden afgestoten. Knaap schetst Scholten als iemand die een goede neus had voor zaken, met een koopmansgeest, het verdienen van geld (aardappelstroop, investering in veengrond). Waarom hij in de latere Holland-Amerika Lijn stapte is niet helemaal duidelijk. Misschien was het een persoonlijke ambitie om zich behalve in het fabriekswezen ook in andere sectoren te laten gelden. Het werd zakelijk gezien geen succes. Hij verloor er flink op maar zei: "Door eene veertigjarige ijver, voortvarendheid en zorg heb ik zooveel verdiend, dat het mij weinig hinderd of ik een paar ton verlies, en in de overtuiging dat ik ook er in deze zaak mijn best deed, maar dwaalde, had ik mij die schade al lang neergelegd."

Scholten was enig firmant van zijn fabrieken, hij had het niet zo op compagnons. Buiten zichzelf leek hij niemand te vertrouwen, misschien mede door zijn doofheid aan een oor en zijn solistisch ingestelde werkwijze. Door de Groninger aristocratie werd Scholten beschouwd als nouveau-riche, maar hij heeft nooit moeite gedaan om daarbinnen geaccepteerd te worden. Hij was tegenstander van lidmaatschappen en bijeenkomsten, speelde geen rol in industriële netwerken, organisaties of commissies. Wel had hij gemeenschapszin, getuige zijn jaarlijkse steun

aan charitatieve instellingen. Zolang hij er persoonlijk maar niet aan te pas hoefde te komen. Bescheidenheid beschouwde hij als een belangrijke eigenschap, waar naarmate zijn roem en fortuin groter werden, aldus Knaap, steeds minder van te merken was.

Van Winkler Prins' *Herinneringen* zegt Knaap het volgende. De romantische inslag van het werk heeft de beeldvorming rond Willem Albert Scholten sterk bepaald. Scholten is door Winkler Prins geportretteerd als de held van de vooruitgang, met nadruk op de successen, niet op de mislukkingen. Knaap beschouwt de *Herinneringen* als een hagiografie, een heiligenlegende.

M. Dwarswaard, (2024), *The Visual Life Story of a Self-made Economic Man*

In 2024 verscheen *The Visual Life Story of a Self-made Economic Man: The Painting Series of Willem Albert Scholten (1819-1892) as an Autobiographical Practice* van Marieke Dwarswaard⁴. Zij beschrijft en analyseert een aantal schilderijen die Scholten tijdens zijn leven liet maken - waaronder *Op het IJ* - aan de hand van bijbehorende teksten die erover verschenen in de *Herinneringen* en in een apart boekje⁵.

Dwarswaard analyseert de schilderijen en de bijbehorende teksten met als doel om te achterhalen welke boodschap ze vertellen, om te begrijpen hoe Scholten zichzelf presenteerde, hoe hij "het verhaal van zijn herkomst construeerde".

Ze herkent een boodschap over moed, zelfvertrouwen, ijver, besluitvaardigheid, interesse in anderen, leren van fouten, wegblijven van negatieve invloeden en soberheid. Dwarswaard beschouwt zelfredzaamheid als de kernwaarde van Scholtens boodschap.

⁴ Dwarswaard, 2024

⁵ *De schilderijen*, z.j.

Alles bij elkaar genomen is het de boodschap van de *self-made economic man*. Dat is “The successful accumulator of wealth, who makes the journey from poverty to worldly success and triumphs through the economic disciplines of thrift, industry and deferred gratification”: spaarzaamheid, ijver en uitgestelde bevrediging.

Dwarswaard denkt dat Scholten met zijn autobiografie iets voor ogen had dat in zijn tijd meer gebeurde: het - in de vorm van een ontwikkelingsroman - vastleggen van “life lessons of great men who took matters into

their own hands” om het uiteindelijk als voorbeeld te laten dienen voor de jeugd. Ze denkt dat Scholten daarbij het boek *Self-Help* (1859) van Samuel Smiles als voorbeeld nam. De Nederlandse fabrikant Jacques van Marken deelde de Nederlandse vertaling ervan uit onder zijn personeel om daarmee de geest van het liberalisme te verspreiden. Iets dergelijks deed Scholten ook. Hij bepaalde in zijn testament dat de *Herinneringen* gratis ter beschikking moesten worden gesteld aan alle openbare bibliotheken in Nederland.

Oom Kleiboer

Willem Albert Scholten begon in het najaar van 1838 in Tonden met de productie van aardappelmeel. Winkler Prins beschrijft het in de *Herinneringen* zo:

“Toen Scholten, van de omdolingen door Duitschland weergekeerd, te Zutphen zijne geliefde betrekkingen terugvond, werd het te laat, om een fabriek te bouwen, die nog in datzelfde jaar in werking kon worden gebracht. Hij hield zich derhalve bezig met het nagaan en regelen der hulpmiddelen, waarmede hij zich had bekend gemaakt, met het nemen van proeven, waardoor hij inlichtingen zocht te bekomen

omtrent den aard en de waarde van zijn toekomstig fabrikaat, en in het algemeen met een aantal voorbereidselen, waardoor hij de moeilijkheden en belemmeringen, waarmede een beginnend fabrikant steeds te worstelen heeft, zooveel mogelijk wilde wegnemen. Dat alles echter kon den rusteloozen geest van den jongeling op den duur niet bevredigen. Met kracht, geestdrift en volharding beziel, zag hij weldra uit naar eene gelegenheid, waar hij al was het ook op kleine schaal een aanvang kon maken met zijne werkzaamheid.

Willem van der Worp Sr., *De eerste fabriek*, ong. 1870. Veenkoloniaal Museum Veendam. Het schilderij is in opdracht van Willem Albert Scholten gemaakt.

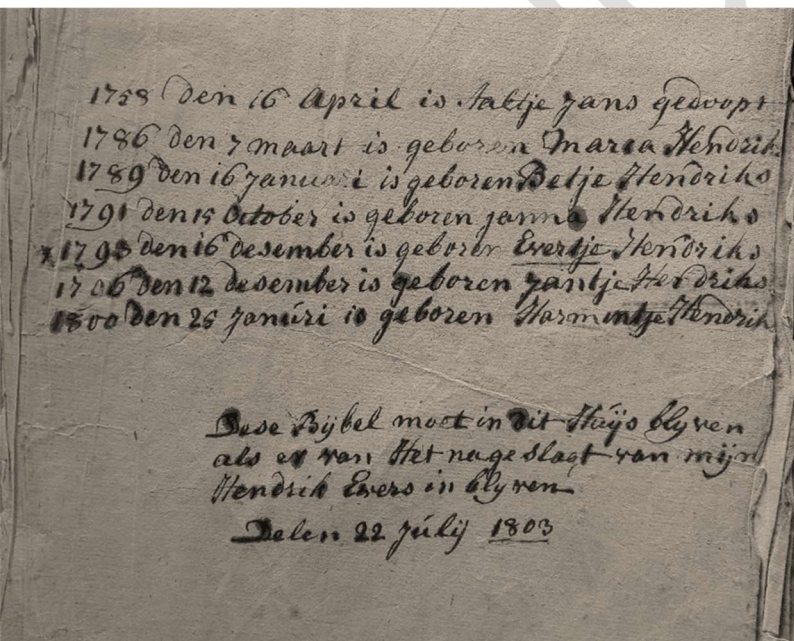
Wat Zutfen hem niet aanbood, vond hij te Tonden, een gehucht in de nabijheid der IJselstad. Dáar woonde een bloedverwant van Scholten - **oom Kleiboer**, een welvarend landbouwer, die ongemeen met zijn neef was ingenomen en op diens bekwaamheid en standvastigheid een onbepaald vertrouwen stelde. Deze brave en verlichte man had zijn neef bij het begin der reis naar Duitschland met een wagen van Zutfen naar Laren gebracht, en toen de jongeling hem na zijn terugkeer verslag gaf van zijne ontmoetingen, van de gevaren, die hij getrotseerd en tevens van de kundigheden, die hij opgedaan had, toen luisterde **oom Kleiboer** niet alleen met aandacht, maar hij juichte in zijn hart het ondernemend neefje toe, ja, toen Willem Albert er van sprak, om het maken van aardappelmeel op kleine schaal te beginnen, en aan Oom de berekening voorlegde van de winsten, die dit bedrijf moest opleveren, toen was de Geldersche landbouwer terstond

genegen, om daarvoor zijn beste woonvertrek af te staan. Niemand was zoo verheugd als de jongeling, die zich nu een man begon te gevoelen doordien hij zijne eerste schreden zou uitzetten op de fabrikanenloopbaan, welke hem - daarvan hield hij zich overtuigd - leiden zou tot welvaart en eer. Met den meesten spoed deed hij de noodige werktuigen in gereedheid brengen, waarbij, zonder de doelmatigheid uit het oog te verliezen, de meest mogelijke spaarzaamheid werd in acht genomen. Weldra werd een rasp, een waschtrommel met een platten houten bak enz. in de nieuwe fabriek geplaatst, en zelfs tante Kleiboer verschafte den jeugdigen fabrikant uit haar huisraad allerlei benodigdheden."

Winkler Prins getuigt in dit citaat uitgebreid van "oom Kleiboer" en zijn vrouw. Laten we eens kijken waar die aanduiding vandaan komt.

Oom Kleiboer was zonder twijfel Gerrit Jan Rottink (1798-1877), geboren Jansen. Die boerde op het erf de Rottink in Tonden bij Zutphen. Gerrit Jan Rottink, mijn betovergrootvader, was getrouwd met Evertje Everts. Zij was een zuster van Jantje Everts, de moeder van Willem Albert Scholten. Willem Albert was dus oomzegger van Gerrit Jan Rottink.

Bij ons thuis kenden we vroeger wel ongeveer het verhaal van Willem Albert Scholten, maar we kenden het niet precies. In mijn herinnering hadden we het in dat verband dan over *Rottink*, soms ook wel over *Jansen*, een enkele keer over *Kleiboer*. We wisten toen niet hoe het met die verschillende namen zat. In 1953 noteerde een familie-onderzoeker - die

Aantekening in de huisbijbel van het gezin van Hendrik Everts, 1803. Hendrik schrijft zijn naam als Hendrik Evers (zonder 't') en duidt zijn kinderen met dezelfde naam aan. Particulier bezit

naarstig op zoek was naar een gemeenschappelijke Scholten-voorvader met Willem Albert - nog uit de mond van een nazaat dat de naam *Rottink* vóór 1811 *Kleiboer* was.

In 2012 schreef ik zelf in een familiechroniek het volgende:

“Waarom heette de oom “Kleiboer”, terwijl het toch gewoon Gerrit Jan Rottink was?

Werd Gerrit Jan zo genoemd, misschien omdat hij kleigrond bij Zutphen bezat, of was het een verzinzel van biograaf Winkler Prins? Een feit is in ieder geval dat ook in onze familie op die manier over Gerrit Jan Rottink werd gesproken. Misschien spraken we eenvoudigweg biograaf Winkler Prins na. Wie zal het zeggen.

Ik denk dat het zo is gegaan: Winkler Prins reisde rond 1890 door de streek en vroeg aan plaatselijk bekende mensen naar de betreffende oom. Die zeiden toen wellicht: ‘Oh, je bedoelt die kleiboer?’, daarbij refererend naar Johannis. Dat was de zoon van Gerrit Jan Rottink die al in 1856 naar de Welsumse klei was vertrokken. Dat zal wel de nodige indruk hebben gemaakt.”

Nadat ik de *Herinneringen* preciezer had gelezen, realiseerde ik me dat die laatste gedachte niet kon kloppen. Winkler Prins reisde niet rond 1890 door de streek, maar veel eerder, samen met Willem Albert Scholten, rond 1870.⁶ Hij zal toen niet aan een willekeurige voorbijganger naar de naam van de boer op de Rottink hebben gevraagd. Misschien heeft hij Gerrit Jan Rottink bij die gelegenheid zelfs wel ontmoet. Was “oom Kleiboer” een verzinzel van Winkler Prins of kwam het uit de koker van Scholten? Uit een klein opschriftboekje waarin Willem

Albert Scholten deze episode uit zijn leven heeft vastgelegd, blijkt dat hij er zelf mee kwam:

“Toen ik van mijn Sachsische reis terug kwam was het in het laatst der maand 1838 dus te laat om dat herfst nog te bouwen en om toen iets te doen te hebben verzocht ik **oom Kleiboer**, een landbouwer in Tonden bij Zutphen, om bij hem aan huis Aard te mogen malen, waartoe hij niet alleen volkomen bereid was, maar mij zelfs de keuken het beste woonvertrek dat ze hadden, afstond, ik liet mij toen spoedig een rasp, kist met was trommel en platte houten bak maken kocht een oud vat om het meel op te waschen en tante leende mij een melk vloodje, voor het grijze meel en mijne Aard:meel fabr was gereed (...).”⁷

Waarom sprak Willem Albert Scholten van “oom Kleiboer”?

Gerrit Jan Rottink, geboren Jansen, was de zoon van Jannes Jansen (1764-1857). De aanduiding *Jansen* wordt een patroniem of vadersnaam genoemd, de vernoeming van iemand naar zijn of haar vaders voornaam. Jannes had in 1812 zijn patroniem en dat van zijn kinderen, laten vervangen door de familienaam *Rottink*⁸.

Jannes Jansen werd tot 1812 vrijwel altijd met *Jannes Jansen* aangeduid. Er zijn drie uitzonderingen, genoteerd in het *Begraafboek van Voorst* (Tonden viel toen onder het kerspel Voorst). In het begraafboek is in 1799 sprake van *Jannes Jansen Kleiboer* en in 1804 en 1808 van *Jannes Kleiboer*.⁹

Jannes kreeg zijn incidentele aanduiding ongetwijfeld van zijn vader Jan Willems (1712-1800). Jan Willems werd met grote regelmaat *Jan Willems(en) Kleijboer* genoemd, soms ook *Jan Kleiboer*, de eerste keer bij zijn eerste

⁶ *Herinneringen*, 1892

⁷ Scholten, W.A. *Aantekenboekje*, z.j.

⁸ *Naamsaanneming Rottink en Kleiboer*, 1812

⁹ *Begraafboek Voorst*, 1745-1811

huwelijk in 1746 met Fredrikske Willems van Schooten.^{10 11 12}

Jan Willems was in 1749 pachter op de Rottink¹³. In de *Lijst der ingezetenen in het ambt Brummen* wordt hij in 1747 en 1748 aangeduid met "Jan Kleijboer bouman van een heel arve en sijn vrou en een kneght en een meijt heeft 10 margen swart lant en 3 margen kleijlant (...)."¹⁴

Rottink uit 1804, datum foto onbekend. De foto is samen met een aantal andere uit Tonden en Loenen opgenomen in een fotoalbum dat zich in de Groninger Archieven bevindt.¹⁵ Gezien de kleding van de personen op de foto is hij mogelijk gemaakt en gebruikt bij feestelijkheden rond de 100ste verjaardag van Willem Albert Scholten in 1919.¹⁶

Na het overlijden van zijn eerste vrouw hertrouwde hij in 1756 met Johanna van Duuren. Er zijn geen aanwijzingen dat Jan Willems op de Rottink werd geboren.

Waarschijnlijk kwam hij er later wonen. Er zijn ook geen aanwijzingen dat zijn vader, Willem Jacobs, *Kleijboer* werd genoemd. Daarmee is de meest aannemelijke veronderstelling, dat Jan Willems de aanduiding *Kleijboer* kreeg of zelf gebruikte, door de kleigrond die hij op de Rottink bewerkte. Kennelijk raakte de aanduiding later zo ingeburgerd, dat het Markeboek van Tonden in 1796 spreekt van het erf "Rottinck of Kleyboersplaatse".¹⁷

Jan Willems was in de tweede helft van de 18de eeuw in de Tondense markevergaderingen vertegenwoordiger van Adriana Conradia Wilhelmina Assuere Blankvoort, de eigenaresse van het huis en goed Rottink. Het erf kwam in het bezit van de Blankvoorts in 1744. Daarvoor was het eigendom van de familie Van Wijnbergen tot de Poll (sinds ongeveer 1725) en daarvoor sinds 1664 van Jacob van Winshem, burgemeester van Zutphen.¹⁸ De eerste vermelding van het erf Rottink, toen *bonis Rottinck*, stamt uit 1336.¹⁹ In 1798 werd de Rottink verkocht aan Jannes Jansen (later Rottink) en zijn vrouw Eva Weenink.²⁰

De naam Kleiboer zal zich in de loop van de tijd in de familie hebben vastgezet. Dat blijkt met name in 1812. Toen nam Jannes Jansen de naam *Jannes Rottink* aan, maar zijn broer Willem Jansen, de naam *Willem Kleiboer*.²¹ Op die manier zal Willem Albert Scholten aan de aanduiding "oom Kleiboer" zijn gekomen: zijn vaders of moeders familie zal de bewoners van de Rottink zo hebben genoemd.

¹⁰ *Trouwboek Voorst*, 1658-1811

¹¹ *Begraafboek Voorst*, 1745-1811

¹² *Boedelscheiding Johanna van Duuren*, 1798

¹³ *Lijst van huizen*, 1749

¹⁴ *Lijst der ingezetenen*, 1747-49

¹⁵ *Fotoalbum*, z.j.

¹⁶ Met dank aan Anne Wijngaard en haar naspeuringen met ChatGPT

¹⁷ *Markeboek van Tonden*, 1609-1864

¹⁸ *Markeboek van Tonden*, 1609-1864

¹⁹ Hermsen, J.H., 1993

²⁰ *Verkoop van de Rottink*, 1798

²¹ *Naamsaanneming Rottink en Kleiboer*, 1812

De Rottink in Tonden in 2020. De Rottink staat rechts op de foto. Het eerdere huis uit 1804 werd in augustus 1941 door de bliksem getroffen.²² Het werd kort daarna afgebroken en op de fundamenten van het oude achterhuis, iets kleiner en in omgekeerde richting, weer opgebouwd²³. In het midden is in de verte de Sint Walburgiskerk van Zutphen te zien.

²² Eijnsbergen, A. van, 2010

²³ Persoonlijke mededelingen van de heren Jansen van de Reuvekamp en Onstenk van Het Rottink, 2024/5

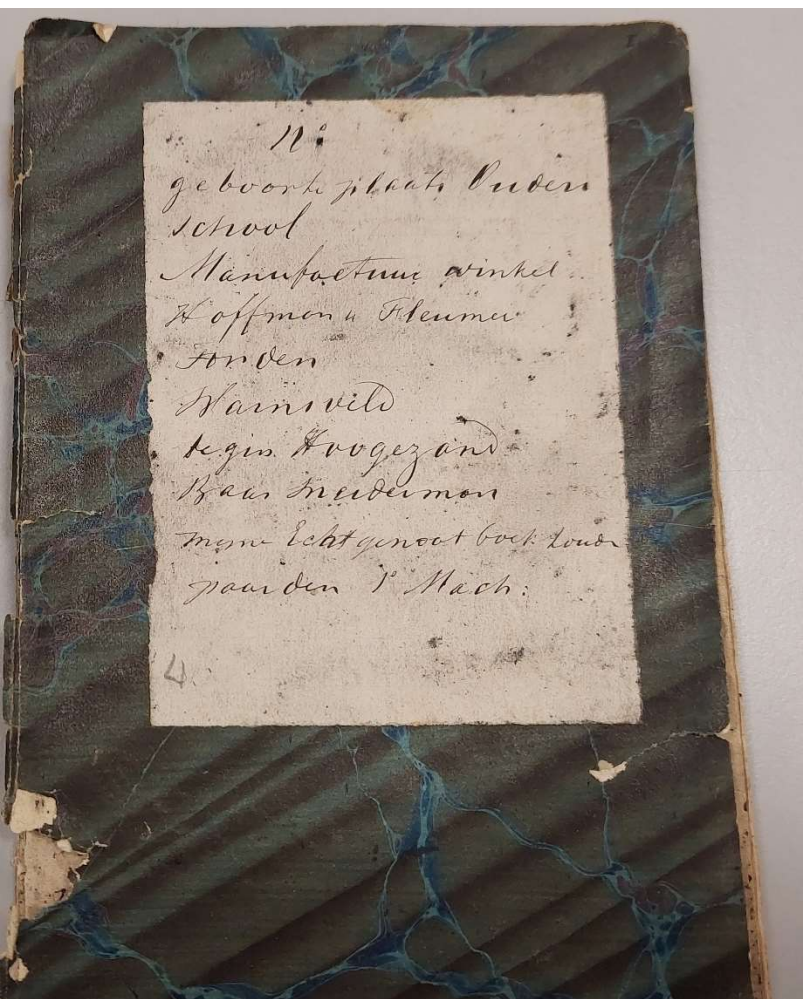
De fabriek in Warnsveld

In 1839 begon Willem Albert Scholten een verffabriek in Warnsveld.

Scholten beschrijft in een van zijn aantekenboekjes hoe hij een paar jaar eerder daartoe op het idee kwam:

“Met de Mei markt van 1836 gebeurde er iets dat mij geheel van mijn vroegere voornemens (...) afbragt en mij tot het Fabriek wezen voerde, ik stond namelijk

met den ouden Heer Hoffman, voor de kraam, maakte een praatje met mij en vroeg of ik geen lust zou hebben, bij hem op het kantoor te komen, ik kon dan in het fabriek of op het kantoor werkzaam zijn en kleine reisjes maken daar hoefden ze mij trouwens zooveel moois niet van te vertellen, want dat in een houten kraam onder een zeil, in het publiek achter de toonbank staan, verschilde zoo veel van den officieren stond, dat ik zeer makkelijk te bewegen was en de zaak onmiddellijk zijn beslag kreeg; verdienen kon ik eerst niets, maar ik zou met Kermis en Nieuwjaar een cadeau hebben, iets waar ik weinig om gaf als mijne vooruitzichten maar goed waren en eene verffabriek leek mij zoo slegt niet, spoedig daarop ging ik naar Buiksloot, maar dat viel daar niet toe Fleumer had mij verteld, ten minste ik had begreepen, ze de verf zelf maakten en toen ik er kwam bleek het mij ze niets maakten als zogenaamde Inl Potasch, eene vermenging van gewoon keuken zout met zoveel gemalen Peterburger Potasch ./. in meen 10% ./. dat het droog wilde worden; mijn werk bestond hoofdzakelijk in blaauwsel zeeven het in pakken in vaten ik was dan ook spoedig zoo ver, dat ik tegen de beste kuiper, een Hoepel op een vat legde, in mandjes, van pakjes en kistjes verf, want daar mijn schrift slegt was, er altijd een der Heeren op het kantoor en er niet zoo druk bestond of één kon het op het kantoor best af zoo was ik er meer pakhuisknecht als kantoorbediende, ik deed mijn werk echter met genoeg en die verfstoffen vielen wel in mijn smaak, het berlijns blaauw en chromaat geel in de beste quall: b.v. heeft bij de

Aantekenboekje Willem Albert Scholten. z.j. Groninger Archieven.

in de kraam van Vader D. op de markt, vlak tegenover het huis van den ouden Hoffman, vader van den Heer Hoffman Firma Hoffman en Fleumen den Heer F die voor de zaken op reis was, kwam

doorbraak zulk een zachte levendige gloed, dat weldra de gedachte bij mij opkwam, dat verf verkoopen kon ieder, maar ik ga naar Duitsland en het fabriceren te leeren en zet dan later bij Zutfen, een verffabriek op, om het te leeren wilde ik als werkman een plaats zoeken, en daar mij uit de boeken v H en F alle ten minste de voornaamste verffabrieken bekend waren en ik dus wist waar ik heen moest was mijn plan spoedig gevormd en ik het voorjaar 1837 zou ik een kleine reize door Gelderland maken (...).²⁴

We weten inmiddels dat Scholten na een aantal reizen, in begin augustus 1838 van zijn "Sachsische reis" terugkwam. Het was toen "te laat om dat herfst nog te bouwen". Noch in Scholtens aantekeningen, noch in Winkler Prins' *Herinneringen* is er op dat moment overigens sprake van concrete bouwplannen. De Boer en Eefting houden het erop dat het Scholten op dat moment aan geld ontbrak²⁵.

Daarop begon Scholten in de herfst van 1838 met de productie van aardappelmeel bij zijn oom Kleiboer in Tonden. Winkler Prins laat het verhaal vervolgens op de volgende manier verder lopen:

"Hoeveel toegenegenheid Scholten ook ondervinden mocht van oom Kleiboer te Tonden, toch verlangde hij naar een ruimeren werkkring. Het was zijn vurige wensch, zijn ideaal, het doel van al zijn streven, eigenaar te wezen van eene fabriek en in die hoedanigheid te woekeren met zijne verworvene kundigheden, met zijn tijd, met zijne kracht. Daarom zag hij uit naar een geschikt plekje, waar hij zijne inrichting zou doen verrijzen, en dat plekje was weldra gevonden."

Scholten liet zijn oog vallen op Warnsveld.

"Aan het einde van dat dorp, van Zutfen komende aan de linkerhand, ontwaart men langs een breede sloot een zindelijk voetpad. Wie dit volgt, overschrijdt weldra de rivier de Berkel, die zich met talrijke kronkelingen een weg door de weilanden baant. Slaat men vervolgens rechts af, dan bereikt men spoedig, langs den zoom van eenige akkers, eene lage weide, door eene bocht van de Berkel als het ware omarmd. Dáar, aan het water, dat hem een gemakkelijken weg voor den afvoer van producten aanbood, was naar het toenmalig gevoelen van Scholten eene uitstekende plaats voor een fabriek."

Aan het einde van dat dorp, van Zutfen komende aan de linkerhand, ontwaart men langs een breede sloot een zindelijk voetpad. 2025

Hoe mooi ook door Winkler Prins verwoord, de werkelijkheid was anders.

Al op 10 augustus 1838 - nog voor hij in Tonden bij zijn oom aan de slag ging - richtte Willem Albert Scholten aan Gedeputeerde Staten van Gelderland een "Verzoek om autorisatie tot de oprigting eener fabriek van verfwaren, aan de Berkel nabij Warnsveld".²⁶

²⁴ Scholten, W.A. *Aantekenboekje*, z.j.

²⁵ De Boer, W. en Eefting, L., 2022

²⁶ *Verzoek tot oprichting van een fabriek voor verfwaren*, 1838

Gedeputeerde Staten consulteerden daarop de Hoofdingenieur van de Waterstaat, de Directeur der directe belastingen en de Districts Commissaris van Zutphen. Het terrein dat Scholten op het oog had lag aan de noordzijde van de Berkel, nog juist in de gemeente Gorssel. Daarom zond de Districts Commissaris de vraag door naar de gemeenteraad van die gemeente voor advies.

De gemeenteraad van Gorssel behandelde de aanvraag op 5 september:

“Gelezen een adres van W.A. Scholten te Zutphen, gerigt aan Hun Edel Groot Achtbare Heeren Gedeputeerde Staten der Provincie Gelderland houdende verzoek om vergunning tot het oprigten van eene Fabryk van allerhande soorten van Verfwaren aan den regter oever van de rivier de Berkel op eenen afstand van omstreeks 400 Ellen boven het Warnsveldsche Vonder, in de zogenaamde Wilsinkswede, gelegen onder de Gemeente Gorssel, welk adres is gesteld in handen van het Plaatselijk Bestuur ten fine van berigt, consideratien en advies bij dispositie van den Heere Districts Commissaris van Zutphen d.d. 18 Augustus j.l. No 682;

Gehoord het berigt van den Burgemeester dat tegen het gedaan verzoek hetwelk bij afkondiging en aanplakking is gebracht ter kennis van de Ingezetenen dezer Gemeente geene reclames zijn ingekomen.

Overwegende dat ook bij het Gemeentebestuur geene bedenkingen tegen de oprigting dezer Fabryk bestaan wanneer het gebouw zoodanig worde ingerigt, dat alle gevaar van brand zoo veel mogelijk voorgekomen en soms nadelige uitdampingen by de werking der Fabryk eene onschadelijke rigting

gegeven worde, voorts dat het tot de vervaardiging der verfstoffen gebruikt water in eene afgezonderde plaats worde afgeleid, opdat het Berkelwater daar ter plaatse zich met geene schadelyke bestanddeelen vermengd tot nadeel strekke van het langs den oever grazend vee,
Is goedgevonden enz.”²⁷

Daarmee weten we dat de aanstaande fabriek op ongeveer 400 meter ten oosten van het Warnsveldse Vonder lag. Die vonder was een hoge brug over de Berkel, die vooral diende voor de Eefdenaren die toen nog in Warnsveld naar de kerk gingen.

Warnsveldse Vonder. 2024

Gedeputeerde Staten stemden op 29 september 1838 met het verzoek van Scholten in:

“Gelezen eene missive van de Heer Hoofd-Ingenieur van de Waterstaat van den 29 Augustus l.l. No 598, daarbij deszelfs consideratien mede deelende op het verzoek van Willem Albert Scholten te Zutphen, om autorisatie tot oprigting eener Verffabriek onder Warnsveld en voorts gelet op de rapporten uitgebragt door den Heer Directeur der directe belastingen en den

²⁷ *Verslag van de gemeenteraad van Gorssel, 1838*

Heer Districts Commissaris van Zutphen bij derzelver missives van de 31 Augustus l.l. N 4002/4984 en 21 September No 798.

Overwegende dat de afkondiging en aanplakking van voorsz. adres zoowel in de Gemeente Warnsveld als Gorssel heeft plaatsgehad en dat tegen de inwilliging van het verzoek geene reclames zijn ingekomen.

Zoo is besloten

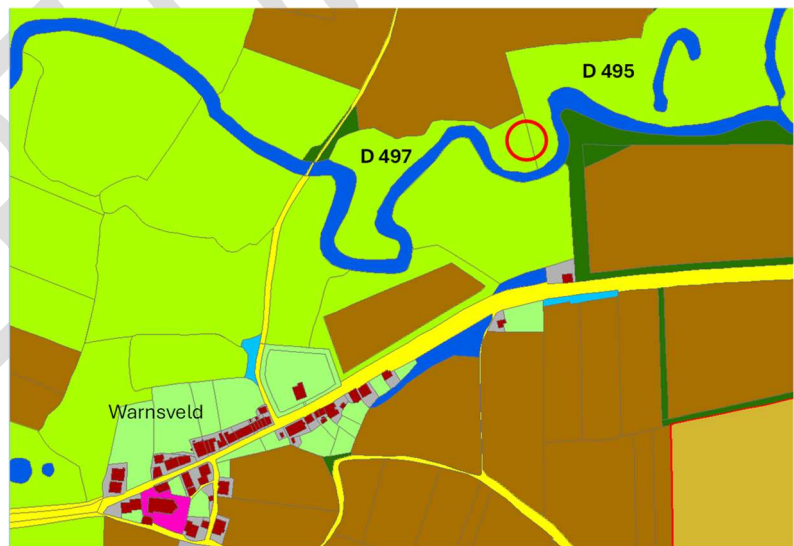
Den Adressant te autoriseren, om op eene bij hem in erfpacht bezeten wordende stuk weiland, gelegen aan de regter oever van de rivier de Berkel omstreeks vier honderd ellen boven het vonder over gez. Rivier nabij Warnsveld de Welsingsweide genaamd en gelegen buiten het rayon van den verboden Kring der Vesting Zutphen, eene verffabriek op te rigten op de volgende voorwaarden enz.”²⁸

Uit de zinsnede in het besluit “Den Adressant te autoriseren, om op eene bij hem in erfpacht bezeten wordende stuk weiland, gelegen aan den regter oever van de rivier de Berkel (...)” kan worden begrepen dat Scholten op dat moment nog in overleg was met de eigenaar van de grond waarop de fabriek moest komen. Dat was ook zo. Willem Albert Scholten sloot zes weken later, op 15 november 1838, een erfpachtovereenkomst met de eigenaar van de grond, Gustaaf Frederik Willem Baron van Neukirchen genaamd Nijvenheim. Die woonde op havezathe de Voorst onder Gorssel. De akte zegt:

“(...) bij dezen in Erfpacht uit te geven, een aan hem Heer comparant ten eenre in eigendom toebehorend stuk weidegrond, gelegen in de buurschap Angeren, gemeente Gorssel, ten Oosten, Zuiden en Westen omstroemd door de

rivier de Berkel en ten Noorden schietende aan de overige gronden van Heer comparant ter eenre, kadastraal voorkomende onder Sectie D en zijnde een gedeelte van de numero’s 495 en 497, onervankelijk ter grootte van vijf en veertig roeden een en twintig Ellen, met den daarbij behorenden uitweg (...)”²⁹

De verpachter eiste geen borgstelling, maar als Scholten langer dan één jaar verzuimde om de overeengekomen jaarlijkse pacht te betalen, dan was de verpachter gerechtigd om de overeenkomst per omgaande en zonder verdere beperkingen te beëindigen.

Vier honderd ellen boven het vonder. Bron: www.hisgis.nl

Het bestek voor de nieuw te bouwen fabriek lag kennelijk klaar en het wachten was op de erfpachtovereenkomst, want vier dagen na het tekenen van die overeenkomst, werd de bouw van de fabriek op 19 november 1838 aanbesteed. Onder het bestek staat:

“Als bovenstaande Artikelen (...) dit werk aangenomen door Mr. Timmerman H. J. Harmsen en wel voor

²⁸ Toestemming voor oprichting van een fabriek in Warnsveld, 1838

²⁹ Overeenkomst van erfpacht, 1838

de somma van Tweduizend Vijfhondert Vijfen twintig guldens zegge f 2525 Zutphen, den 19 Nov 1838 en hier van twee eensluitende afschriften gemaakt en getekent (...).³⁰

De bouw begon in het voorjaar van 1839 en zal ongeveer 2 maanden geduurd hebben. Scholten schrijft: "In het voorjaar van 1839 begon ik bij Warnsveld aan den Berkel op ½ uur afstand van Zutphen met eene kleine verffabriek te bouwen, dezelve was 24 Ned El lang 8 N El breed (...)."

Warnsveldse fabriek. Fragment van de lithografie ter gelegenheid van Scholtens vijftigjarig jubileum als fabrikant in 1889. commons.wikimedia.org.

Het werd een bouwwerk in twee delen, gebouwd op 32 poeren, elk onderheid met vier dennen palen. Op de poeren werden bogen gemetseld om eventueel overstromend water van Berkel door te laten. Op de

lithografie die Scholten liet maken ter gelegenheid van zijn 50-jarig jubileum als fabrikant, is de Warnsveldse fabriek vermoedelijk waarheidsgetrouw afgebeeld.

De fabriek werd geen onverdeeld succes. Dat is uitgebreid door Winkler Prins en Scholten zelf beschreven. De productie van verfstoffen van goede kwaliteit viel erg tegen, zeker in het begin, en Scholten verplaatste daardoor zijn aandacht geleidelijk naar de productie van aardappelmeel en -sago.

Uiteindelijk brandde de fabriek in 1841 - twee jaar na de start - af. Meedendorp (1993) schrijft daarover:

"1 april 1841 brand van de fabriek van W.A. Scholten te Eefde. Deze verffabriek stond aan de Berkel nabij het Warnsveldse Vonder. De brandspuit van Warnsveld was spoedig ter plaatse onder leiding van de burgemeester van Warnsveld. Ook de brandspuit van Zutphen kwam *toesnellen*. De brand begon om half drie 's nachts en was om half zes geblust. De werkplaats met voorraad gereedschappen kon behouden blijven. Het laboratorium met droogkamer en verfstoffen gingen verloren."

Later schreef Scholten daarover in zijn aantekenboekje dat hij "in het voorjaar van 1841 het ongeluk (had) of liever het geluk dat mij de fabriek af brande en daar de ondervinding mij leerde sago en meel een mooi Artikel voor mij was en ik wist dat voor Aardappelen, Groningen een veel geschikter land was dan Warnsveld (...)."

Na de brand maakte Scholten een eerste reis naar Groningen en had daarover vervolgens een gesprek met zijn ouders. Dat gesprek vat de Warnsveldse periode en de hele situatie van dat moment goed samen:

³⁰ Bestek van de Warnsveldse fabriek, 1838

“Toen ik mijn ouders hierover sprak (over het Groningse plan) waren die weinig met mijn plan ingenomen, ze hadden wel gezien mijn zaken nog weinig opgang maakten, daar bij had ik, eer mij de fabriek geheel afbrandde, reeds een paar malen brand in de drogerij gehad daar bij de zucht van iedere moeder om haar kind bij zich te houden was oorzaak dat wij het niet eens konden worden mijne berekening konden ze wel niet tegen spreken maar dat nam niet weg dat ze er tegen waren en tegen bleven en dat ging zóó ver dat vader D. mij beloofde dat zoo ik bij Zutphen bleef hij mij weer zou helpen

als vroeger maar dat als ik naar Groningen ging, ik nooit geen Ct weer van hem op rente kreeg (...)”

De afgebrande fabriek werd afgebroken. Vervolgens werden op 19 augustus 1841 resterende stenen en brandhout ten huize van Hendrik Jan Harmsen, dezelfde meestertimmerman als die de fabriek bouwde, in een publieke veiling verkocht. De opbrengst was 279 gulden en 65 cent.³¹ Bruikbare bouwmaterialen zal Harmsen buiten de veiling hebben gehouden. Daarmee was het tijdperk van de Warnsveldse fabriek ten einde.

Gezicht op Warnsveld vanaf het oude fabrieksterrein. Foto 2024.

³¹ *Veiling van verschillende percelen afbraak, 1841*

Slotbeschouwing en conclusies

In dit hoofdstuk vatten we alles samen en plaatsen we wat kanttekeningen.

Het is in het voorgaande verhaal duidelijk geworden dat de gebeurtenissen in de Tondense en Warnsveldse periode iets anders waren dan ze door Winkler Prins in de *Herinneringen* zijn beschreven.

Scholten begon niet in Tonden om daarna - "hoeveel toegenegenheid hij ook ondervinden mocht van oom Kleiboer" - op zoek te gaan naar "een geschikt plekje, waar hij zijne (eigen) inrichting zou doen verrijzen".

De plannen voor een fabriek in Warnsveld lagen al klaar, de bouwvergunning was aangevraagd en het gesprek met de eigenaar van de grond langs de Berkel was gaande. Toen, in afwachting van de resultaten, begon Willem Albert Scholten - "om iets te doen te hebben" - met de productie van aardappelmeel. Scholten had de focus in die tijd nog helemaal op verfstoffen. Het verwerken van aardappelen tot meel en later sago was een bijkomstigheid. Misschien was het een toevallig idee dat hij in de Achterhoek, tijdens zijn Duitse reizen of bij het passeren van Gouda had opgedaan. Ik ben geen aanwijzing tegengekomen dat hij tot dan toe concreet naar de productiewijze van aardappelmeel had gezocht. Dat is anders dan Moerman en zijn dochter in *Grote Nederlanders* (1961) denken.

Winkler Prins stelde de werkelijkheid anders voor - romantischer misschien dan het was - terwijl hij vermoedelijk wel wist hoe het zat. Zijn zinsnede "(bij terugkeer uit Duitsland) werd het te laat, om een fabriek te bouwen, die nog datzelfde jaar in werking kon worden gebracht" getuigt daarvan. Scholten zal het bij het lezen van de concepttekst ongetwijfeld ook hebben gezien, maar vond het kennelijk prima.

We weten nu ook waar de aanduiding "oom Kleiboer" vandaan komt. Oom Kleiboer was Gerrit Jan Rottink uit Tonden, getrouwd met een zuster van Scholtens moeder. De aanduiding Kleiboer kwam oorspronkelijk van Jan Willems Kleijboer, de grootvader van Gerrit Jan Rottink. In de loop van de tijd raakte die aanduiding zo ingeburgerd, dat de familie van Willem Albert Scholten van vaders of moeders kant, de bewoners van de boerderij in Tonden vast zo heeft genoemd.

Over de *Herinneringen* hebben anderen al het nodige opgemerkt. Knaap houdt het op een geromantiseerd verhaal, een hagiografie zelfs, een heiligenlegende: Willem Albert Scholten als de held van de vooruitgang, met nadruk op zijn successen en niet op zijn mislukkingen. Dwarswaard beschouwt het als een verhaal met de bewuste bedoeling om een bepaalde boodschap over te brengen, een narratief. Een boodschap over moed, zelfvertrouwen en nog hele waaier van andere deugden, met zelfredzaamheid als kernwaarde. Dwarswaard beschouwt de *Herinneringen* en de bijbehorende schilderijen die Scholten liet maken, als de manier waarop hij zichzelf presenteerde, hoe hij "het verhaal van zijn herkomst construeerde".

Bij dat laatste valt wel een kanttekening te plaatsen. Dwarswaards analyse over Scholtens *geconstrueerde verhaal*, is eerder een uitwerking van een eigen hypothese dan dat ze de hypothese onderbouwt.

Er zijn wat aanwijzingen dat de manier waarop de *Herinneringen* zijn verteld, misschien eerder is ingegeven door een idee van Winkler Prins dan van Scholten zelf. Het is ontegenzeggelijk zo dat Scholten de openbare uitgave van een biografie ambieerde. Zo rept hij in een van zijn aantekenboekjes over "oom Kleiboer, een landbouwer in Tonden bij

Zutphen". Dat de oom landbouwer in Tonden bij Zutphen was, is natuurlijk een overbodige mededeling als de aantekening alleen bedoeld was voor Scholten zelf of voor een verhaal in de familiekring. Het is overigens onduidelijk wanneer hij de betreffende aantekening maakte, maar zeker na 1847: het eerdergenoemde aantekenboekje bevat ook een verhaal over de rol van zijn vrouw Klaaszien als boekhouder.

Verder bevindt zich in de Groninger Archieven een kopie van aantekeningen van Scholten van rond 1874. Daarin schrijft hij:

"Van af mijn 17de jaar dat ik naar Duitsland op reis ging, heb ik alles wat mij overkwam, zoo nauwkeurig mogelijk opgeteekend, gedeeltelijk bij wijze van dagboek, gedeeltelijk even als in dit geval gedurende de zaak voorviel en de rest eenigen tijd later, maar alles zooveel mogelijk overeenkomstig de zuivere waarheid, dat alles eenmaal bij wijze van een Biografie, in druk zou worden gegeven worden, daar zou natuurlijk ook achterstaande (verhaal) in voorkomen, maar overtuigd zijnde deze zaak door het publiek zoo geheel verkeerd begrepen werd heb ik gemeend dit uittreksel vooraf te moeten leveren."³²

Weliswaar is de tekst in een ander handschrift dan dat van Scholten, maar met name de interpunctie en een enkel ander kenmerk in de verdere tekst, wijst op het bestaan van een origineel van Scholtens hand.

Concluderend had Scholten allang het plan voor een biografie, maar de manier waarop Winkler Prins het opzette en vormgaf was misschien niet helemaal Scholtens idee. Scholtens teksten zijn minder romantisch, zakelijker en bevatten ook elementen die

Winkler Prins heeft veranderd of weggelaten. De geschiedenis van de Tondense en Warnsveldse periode laat dat concreet zien. Een ander voorbeeld is het verhaal dat hoort bij bovenstaande aantekening van rond 1874. Scholten ging er in de aantekening van uit dat "ook achterstaande (verhaal erin zou) voorkomen", maar die geschiedenis heeft het niet verder gebracht dan een concept. Opvallend is overigens dat Scholten het zich aantrok dat "deze zaak door het publiek zoo geheel verkeerd begrepen werd", een heel andere houding dan die door Knaap over de man is neergezet.

Markant is ten slotte een aantekening die Scholten maakte bij de concepttekst van *de duimstok*, de latere pagina 289 van de *Herinneringen*. Scholten is het er kennelijk niet helemaal mee eens en schrijft:

"als het anderen ten voorbeeld zal strekken moet *de duimstok* naar mijne wijze van zien geheel worden overgenomen uit *de schilderijen*."³³

Eerlijk gezegd had ik een krachtiger commentaar verwacht. Was het *strekken van anderen ten voorbeeld* wellicht toch meer Winkler Prins' idee?

Diezelfde vraag kan worden gesteld bij de schilderijen die Scholten vanaf ongeveer 1870 van gebeurtenissen uit zijn leven liet maken. Voorstellingen zoals van zijn eerder genoemde passage over het halfbevroren IJ, beschreven in het boekje *De schilderijen* en uitgebreid behandeld door Dwarswaard. "Allegorische voorstellingen" worden ze door Knaap genoemd, onderdeel van een geconstrueerd verhaal van Scholtens herkomst, aldus Dwarswaard. De *Herinneringen* geven er erg veel aandacht aan en samen met Winkler Prins' grote "belangstelling en bewondering" voor Scholten, leidt het tot de gedachte dat ze misschien toch (voor een deel) uit Winkler

³² *Biografische aantekening over verwisseling van verpakkingen*, z.j.

³³ Scholten, *Commentaar*, z.j.

Prins' koker zijn komen. De biograaf Winkler Prins in de rol van Fransje Hermans uit Tommy Wieringa's *Joe Speedboot*. Joe Speedboot, op zijn vijftiende al "bommenlegger, vliegtuigbouwer en bewegingsfilosoof", wiens rol in de *Herinneringen* wordt gespeeld door

Scholten. Die gedachte wordt nog versterkt door de opvallende gelijkenis van *Op het IJ* met *De hoofdige boer* van Staring³⁴ ³⁵, een vertelling die zich afspeelt in Almen, hemelsbreed zo'n 5 kilometer stroomopwaarts van Scholtens fabriek te Warnsveld.

Den Adressant te autoriseren om (...) aan de rechter oever van de rivier de Berkel omstreeks vier honderd ellen boven het vonder (...) eene verffabriek op te rigten. Gedeputeerde Staten van Gelderland, 29 september 1838. Foto 2025.

³⁴ Staring, 1820

³⁵ Met dank aan Herm Jan Brascamp voor de opmerksaamheid

Bronnen

Bestek van de Warnsveldse fabriek. (1838). 1000 Firma en familie W.A. Scholten, 3140 Biografische aantekeningen van W.A. Scholten. Groninger Archieven.

Begraafboek Voorst. (1745-1811). 0176 Doop-, Trouw- en Begraafboeken, 1593 Voorst, Begraafboek. Gelders Archief.

Biografische aantekening over verwisseling van verpakkingen. (z.j.). 1000 Firma en familie W.A. Scholten, 3140 Biografische aantekeningen van W.A. Scholten. Groninger Archieven.

Boedelscheiding van Johanna van Duuren. (1798). 0203 ORA Veluwe en Veluwezoom, 1004 Protocol van bezwaar Tonden 1775-1801. Gelders Archief.

Boer, W. de en Eefting, L. (2022). *In het spoor van Scholten.* Badhuisschrijvers. Groningen.

Brascamp, M.H. en Brascamp, F.W. (2021). Twee landbouwtentoonstellingen in de IJsselstreek in 1897. www.brascamp.com.

De resultaten der gipsbemesting. (1842) in: *De vriend van den landman*, pg 633 ev., W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle.

De schilderijen. (z.j., ong. 1875). 1000 Firma en familie W.A. Scholten, 3077 Boekje met anekdoten uit het leven van W.A. Scholten. Groninger Archieven.

Dwarswaard, M. (2024). *The Visual Life Story of a Self-made Economic Man: The Painting Series of Willem Albert Scholten (1819-1892) as an Autobiographical Practice.* *The European Journal of Life Writing*, volume XIII (2024) 74-98. University of Groningen.

Eijnsbergen, A. van. (2010). *De familie Scholten.* De Marke 2010-1. Oudheidkundige Vereniging 'De Marke'.

Feestcommissie. (1889). *Het Gouden Jubilé van den heer W.A. Scholten als fabrikant op zijn 70sten verjaardag. 6 oktober 1819. - 1839. - 1889.* Delpher.nl.

Fotoalbum (z.j.). 1000 Firma en familie W.A. Scholten, 3012 Fotoalbum met foto's van de boerenplaats "Rottink" enz. Groninger Archieven.

Hermsen, J.H. (1993). *Onder den clockenslach van Voorst.* Stichting Voorst 1100 jaar.

Honderddertig jaar aardappelmeelindustrie W.A. Scholten. (1969). Inzicht; maandblad voor de vrije boer, jrg 23, no. 12, 1 december 1969.

Knaap, D.A. (2004). *'Voor geld is altijd wel een plaats te vinden' De firma W.A. Scholten (1841-1892) de eerste Nederlandse industriële onderneming.* Rijksuniversiteit Groningen.

Lijst van ingezetenen Tonden. (1746-1749). 2001 Oud-archief van het ambt en Gemeente Brummen (1648-1811), 68 Lijsten der ingezetenen van het ambt. Regionaal Archief Zutphen.

Lijst van huizen. (1749). 0008 Staten van het Kwartier van Veluwe en hun Gedeputeerden 257 Brummen. Scan 64, Brummen. Gelders Archief.

Lithografie W.A. Scholten Groningen 1839-1889 ter Herinnering aan mijn Vijftigjarig Bestaan als fabrikant. (1889) commons.wikimedia.org.

"Maencedulle" betreffende de heffing van de verponding. (1735- 1741).

Archiefnummer 2001, inventarisnummer 63, blad 87. Regionaal Archief Zutphen.

Markeboek van Tonden. (1609-1864). 2008 Archieven van de Marken te Brummen (1540-1935), 33 Marryk Boeck deses Burschaps Tonden. Regionaal Archief Zutphen.

Meedendorp, H. (1993). *Vermeldenswaardige branden in onze gemeente.* Ons Markenboek 11^e jaargang, No. 1, Oudheidkundige Vereniging de Elf Marken, Gorssel.

Moerman, J.J. en Klijnhout-Moerman, Dra. T. (1961). *Grote Nederlanders.* Van Goor Zonen's Uitgevers-Mij. N.V.

Naamsaanneming Rottink en Kleiboer. (1812). 2067 Inventaris van het archief van de Burgelijke Stand van de gemeente Brummen, 331 Register van naamsaanneming 1812-1826. Regionaal Archief Zutphen.

N.V. W.A. Scholten's Aardappelmeelfabrieken. (1940). Nieuwblad van het Noorden, 31 januari 1940.

Overeenkomst van erfpacht. (1838). Archiefnummer 349, inventarisnummer 25. Regionaal Archief Zutphen.

Schilderij opa en oma terug door krantefoto. (1994). Leeuwarder courant, 13 januari 1994.

Scholten, W.A. (z.j.). *Commentaar op concept-tekst biografie.* 1000 Firma en familie W.A. Scholten, 3139 Kladversies van de biografie door Winkler Prins. Groninger Archieven.

Scholten W.A. (z.j.). *Aantekenboekje Scholten.* 1000 Firma en familie W.A. Scholten, 3140 Biografische aantekeningen van W.A. Scholten. Groninger Archieven.

Staring, W.A. (1820). *De hoofdige boer. Eene Zutphense Vertelling.* www.dbnl .nl.

Toestemming voor oprichting van een fabriek in Warnsveld. (1838). 0039 Gedeputeerde Staten, 45 Registers van besluiten 1838. Gelders Archief.

Trouwboek Voorst. (1658-1811). 0176 Doop-, Trouw- en Begraafboeken, 1589-1591 Voorst, Trouwboekboek. Gelders Archief.

Veiling van verschillende percelen afbraak. (1841). Archiefnummer 349, inventarisnummer 52, aktenummer 120. Regionaal Archief Zutphen.

Verkoop van de Rottink. (1798). 0203 ORA Veluwe en Veluwezoom, 1004 Protocol van bezwaar Tonden 1775-1801. Gelders Archief.

Verslag van de markevergadering van 17 augustus 1744. 2008 Archieven van de Marken te Brummen (1540-1935), 33 Marryk Boeck deses Burschaps Tonden. Regionaal Archief Zutphen.

Verslag van de gemeenteraadsvergadering van Gorssel. (1838). 5001 Archief van de Gemeente Gorssel, 4 Registers van notulen. Regionaal Archief Zutphen.

Verzoek tot oprichting van een fabriek voor verfwaren. (1838). 0039 Gedeputeerde Staten, 500 Repertoires, registers van ingekomen stukken. Gelders Archief.

Winkler Prins, A. (1876). *Willem Albert Scholten. Herinneringen uit het leven van een industrieel* (enkele pagina's). 1000 Firma en familie W.A. Scholten, 3139 Kladversies van de biografie door Winkler Prins. Groninger Archieven.

Winkler Prins, A. (1892). *Willem Albert Scholten. Herinneringen uit het leven van een industrieel*. J.B. Wolters Groningen.

CONCEPT 0.5a

Bijlage - Nog enkele wetenswaardigheden

Schilderij van de eerste fabriek

Scholten liet rond 1870 een aantal schilderijen maken van markante gebeurtenissen in zijn leven. Willem van der Worp Sr. kreeg de opdracht tot het schilderen van *De eerste fabriek* in Tonden. Het schilderij laat zien hoe de eerste productie van aardappelmeel in zijn werk ging, in de keuken van “oom Kleiboer”, Gerrit Jan Rottink.

De Boer en Eefting geven er de volgende beschrijving van:

“In een kamer met een brede schouw, Hollandse tegeltjes en gerimpelde schoorsteengordijntjes begint de 19-jarige Scholten aan zijn fabrikantenloopbaan. In deze ‘miniaturfabriek’ zien we tante Kleiboer in de deuropening. Oom Kleiboer kijkt met zijn pijp in de hand geïnteresseerd toe hoe de eerste twee werknemers van Scholten de aardappelrasp bedienen. Scholten zelf staat met opgestroopte mouwen bij de wastrommel om het meel uit de aardappels te wassen. Door de vensterruiten zijn de bomen op het erf van de boerderij zichtbaar.”³⁶

Op Van der Worps schilderij is te zien dat de schilder ter plekke is geweest om de zaak in ogenschouw te nemen. “Tante Kleiboer” staat in de keuken naast de schouw in de deuropening, op het luik van een keldertrap. Achter haar bevindt zich ongetwijfeld een opkamer. De details van het schilderij zijn op vrijwel alle punten in overeenstemming met de foto’s die later, vermoedelijk rond 1920, van het huis en de keuken zijn gemaakt.³⁷

Vroegere keuken van Gerrit Jan Rottink en Evertje Rottink-Everts in Tonden. Ongeveer 1920.

³⁶ Boer, W. de en Eefting, L., 2022

³⁷ *Fotoalbum*, z.j.

Opmerkelijk is het bestaan van een tweede, veelvuldig gepubliceerde versie van het schilderij. Volgens het Nieuwblad van het Noorden uit 1940 is het in 1890 gemaakt door F. Ofkes³⁸. Franciscus Johannes Ofkes (1874-1953) was decoratie- en kunstschilder³⁹. Toen hij het schilderij maakte zat hij op de Academie Minerva in Groningen. Hij was een verdienstelijke leerling en ontving daarvoor twee academiemedailles. Gezien de overeenkomsten van zijn werk met dat van Van der Worp, is het aannemelijk dat Ofkes oog in oog met het origineel heeft gestaan toen hij zijn schilderij maakte. Ofkes schilderij bevindt zich nu in het depot van het Veenkoloniaal Museum in Veendam.⁴⁰

Frans Ofkes (1890). *De eerste fabriek*. Het schilderij is kleiner van omvang en verschilt verder in details van het originele werk van W. van der Worp Sr. uit ongeveer 1870. Foto uit *Honderddertig jaar aardappelmeelindustrie* W.A. Scholten (1969).

³⁸ N.V. W.A. Scholten's Aardappelmeelfabrieken, 1940.

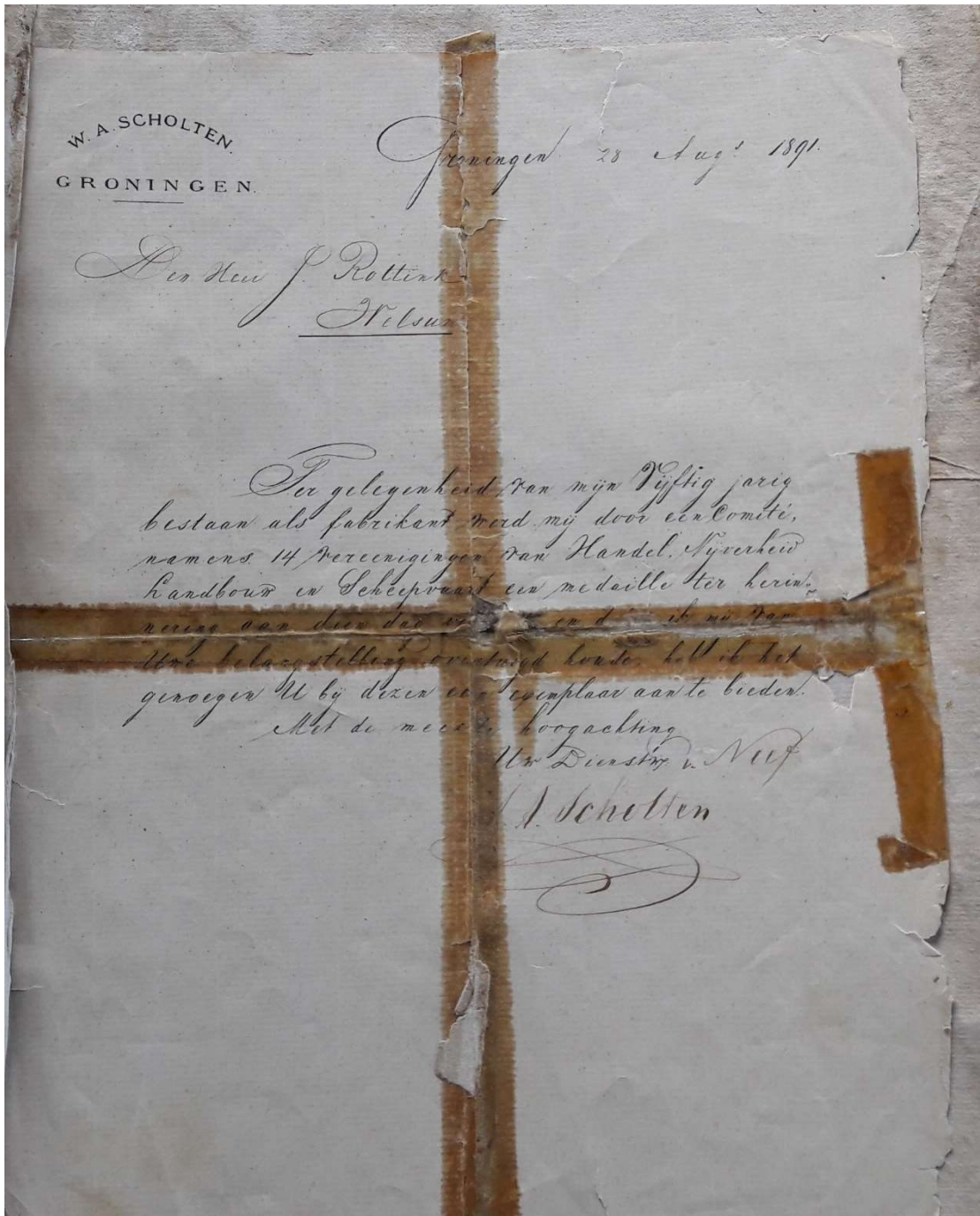
³⁹ *Schilderij opa en oma terug door krantefoto*, 1994.

⁴⁰ Met dank aan Celine Vister van het Veenkoloniaal Museum.

Bedankbrief voor Johannes Rottink

Johannis Rottink (1829-1927) was een zoon van Gerrit Jan Rottink en Evertje Everts. Hij trouwde in 1856 met Wolterina Brouwer, weduwe van Jacob Logtenberg. Johannis en Wolterina boerden op het Grapendaal onder Welsum (gem. Olst).

In 1891 schreef Willem Albert Scholten een bedankbrief aan zijn neef Johannes Rottink, met daarbij de herinneringsmedaille die ter gelegenheid van Scholtens vijftigjarig jubileum als fabrikant was uitgegeven.

Bedankbrief uit 1891. Particulier bezit Welsum.

Was 1838 misschien toch 1839?

Toen Scholten begin augustus uit Duitsland terugkeerde was het “in het laatst der maand 1838 dus te laat om dat herfst nog te bouwen en om toch iets te doen te hebben verzocht ik oom Kleiboer (...) om bij hem aan huis Aard te mogen malen (...)”

Wanneer Scholten precies met zijn “eerste fabriek” in Tonden begon is niet helemaal duidelijk, ook Winkler Prins’ lopende tekst vermeldt dat niet. Wel laat hij Willem Albert en zijn oom, in de loop van het Tondense verhaal, “in den aanvang van 1839” voor gezamenlijke rekening een gipsmolen bouwen. Scholten ging daarvoor zo nu en dan op reis om de nodige grondstoffen te kopen: niet bepaald het moment om met de fabricage van aardappelmeel in Tonden te beginnen. Vervolgens vermeldt Winkler Prins het jaar 1838 als jaar van oprichting in een tabel met alle Scholten-fabrieken (*Herinneringen*, pg. 297) en toont de lithografie van Scholtens 50-jarig jubileum, 1838-39 als eerste campagnejaar.

Dat alles heeft er waarschijnlijk toe geleid dat het begin van de werkzaamheden in Tonden - door mijzelf en verschillende andere auteurs - altijd is gedacht in de herfst of het begin van de winter van 1838. Maar het kan evengoed in het begin van 1839 zijn geweest. De bouw van de fabriek in Warnsveld begon immers pas “in het voorjaar van 1839”.

De vermelding van “De eerste fabriek” op de lithografie die Scholten uitgaf bij zijn 50 jarig jubileum als fabrikant in 1889, wijst op 1839 als het begin van de werkzaamheden. Die vermelding kan echter ook een praktische reden hebben: door de start te leggen in 1839 viel het vijftigjarig jubileum als fabrikant op een praktische manier samen met Scholtens 70ste verjaardag.

Lithografie ter herinnering aan Scholtens vijftigjarig jubileum als fabrikant (detail). 1889. Foto: commons.wikimedia.org.

De gipsmolen

Winkler Prins schrijft in zijn hoofdstuk *Bij oom Kleiboer in Tonden* het volgende:

“De geestdrift van Willem Albert voor het fabriekwezen scheen besmettelijk te worden en liet zelfs oom Kleiboer, den kalmen Gelderschen landbouwer, niet ongemoeid. Door de gesprekken met zijn neef waren beiden op het denkbeeld gekomen, om voor gezamenlijke rekening een gipsmolen te bouwen. Dit geschiedde in den aanvang van 1839 (...).”

Wat was de bedoeling van de gipsmolen en was het wel in 1839 dat de heren ermee begonnen? In die jaren werd flink geëxperimenteerd met de toepassing van verschillende grondstoffen voor de bemesting van gewassen. Gemalen gips was een van die grondstoffen.

De vriend van den landman meldt daarover in 1842 het volgende:

“De gips, reeds sedert lang in verschillende streken van Duitschland als meststof in gebruik, was voor drie jaar bij zeer weinige landbouwers in ons Vaderland anders dan bij naam bekend, toen de landman G.J. JANSEN ROTTINK, wonende in de Buurschap Tonden, Gemeente Brummen, Provincie Gelderland, door een zijner betrekkingen op dezelve opmerkzaam gemaakt, uit Duitschland eenige duizende ponden gemalen gips deed ontbieden, met welke hij en eenige anderen in zijne buurt, welke belang in den landbouw stellen, op onderscheidene grondsoorten proefnemingen hebben gedaan, met het gelukkig gevolg, dat het einde des vorigen jaars, de resultaten op de

meeste dier gronden de verwachting overtroffen hebbende, tot het besluit is gekomen; om voor eigen rekening de onbewerkte gips uit de Rhijnstreken te laten aanvoeren, en een gipsmolen te doen vervaardigen; ofschoon deze molen, eerst in het begin dezes jaars in volle werking is gekomen, zijn bijna 200,000 ponden gips gemalen, en de ondernemer, thans handelende onder de firma van Scholten en comp, heeft dezelve zeer spoedig afgezet, daar velen zelfs uit den boerenstand verlangende waren de resultaten van eene meststof te zien, van welker kracht elders zoo veel ophef wordt gemaakt, en die zich door haren geringen prijs zeer aanbeveelt.”⁴¹

Hier zien we dat Gerrit Jan Rottink er door “een zijner betrekkingen”, Willem Albert Scholten naar we mogen aannemen, opmerkzaam op werd gemaakt. Die had het idee ongetwijfeld tijdens een van zijn Duitse reizen opgedaan. Een klein detail wijkt af van wat Winkler Prins schrijft. *De vriend van den landman* meldt dat Rottink (en Scholten) in 1839 eerst begon(nen) met het invoeren van al gemalen gips uit Duitsland en pas later, tegen het eind van 1841 - toen bleek dat de bemesting met gips succesvol was - een eigen gipsmolen liet(en) maken. Het succes zette zich voort en Gerrit Jan Rottink won er in de jaren daarop een paar prijzen mee.⁴²

⁴¹ *De resultaten der gipsbemesting, 1842*

⁴² Brascamp, 2021

AAN DEN LANDBOUW.
De Ondergeteekenden hebben de eer hiermede den Landeigenaars te berigten, dat het algemeen nut, hetwelk in de meeste Duitsche Staten uit de Bemesting der Landerijen, voornamelijk van Wei- en Klaver Landen, door middel van Gips (Sulphas Calcis) getrokken wordt, de Ondergeteekenden aanspoorde, hiermede in deze streken proeven dienaangaande te nemen, welke proeven zoo verre de verwachting overtroffen, dat zij niet konden nalaten, hunne Landgenooten in staat te stellen, het nut dezer Bemesting nader algemeen te beproeven, door de oprigting eener Fabriek te Tonden bij Zutphen.
Zij nemen daarom de vrijheid, zich in ieders gunst aan te bevelen, terwijl men nader informatie kan bekomen bij DEKENS-HARENBERG, te Zutphen, of bij W. A. SCHOLTEN, te Foxhol, (Provincie Groningen.)
W. A. SCHOLTEN Hz.

Advertentie in de Opregte Haarlemsche Courant. 18 januari 1842.